

S. VARGA KATALIN

**AZ 1674-ES GÁLYARABPER JEGYZŐKÖNYVE
(TEXTUS ÉS ÉRTELMEZÉSE)**

Témavezető:
KULCSÁR PÉTER D.Sc.

MISKOLC
2005

I.**A KITŰZÖTT KUTATÁSI FELADAT RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA**

A történeti emlékezet „gályarabperként” tartja számon azt a peres eljárást, amelyet a hatalom 1674-ben Pozsonyban protestáns prédikátorok és iskolamesterek ellen folytatott le. A per az utókor szemében a katolikus térítő ellenreformáció erőszakossá válásának egyik legtöbbit idézett példája a 17. század második feléből. Akiket perbe fogtak, közülük a per jegyzőkönyve szerint 543 prédikátort és iskolamestert marasztaltak el, ítétek száműzetésre, jószágvesztésre, több tíz prédikátort pedig gályarabságra. Őket a Földközi tengeren 1676-ban de Ruyter holland admirális szabadította ki.

Az európai közvélemény szélesebb körei valójában csak ekkor értesültek a két évvel azelőtti, Pozsonyban lezajlott eseményekről és magáról a perről is, amely ettől kezdve „örök időkre” megkapta az alkalmazott büntetésnem után a „gályarab” állandó jelzöt.

Értekezésem létrejöttét a processus (ezidáig) egyetlen eredeti jegyzőkönyv-textusának megtalálása (1999) és kiadásának munkálatai, a tudományos kihívás egyaránt motiválták.

A téma Magyarországon és a szomszédos országokban, sőt azon országokban, amelyeken a korabeli prédikátorok megfordultak – számos megközelítési lehetőséget, kutatási anyagokat rejt magában. Vizsgálódásom sorát korlátoznom kellett. Ekként tehát nem is vállalkozhattam a teljes historiográfiai, recepció-történeti áttekintésre.

Középpontba – a korabeli politikai nyilvánosság keretei között – a szövegalkotás folyamatának legfontosabb momentumait s elsősorban a szöveget állítottam.

A szöveg mintegy tükörképe a korszaknak – jog-, köz- és egyháztörténeti forrás. Dolgozatom e forrás textológiai problémáival, a textus értelmezésével foglalkozik levéltári, kéziratári források és a szakirodalom legújabb eredményei felhasználásával.

A perszöveg egyik kései másolatának hibákkal teli kiadása (dátuma: 1863, címe: *Causa Fiscii Regii contra V. D. Ministros coram Delegato Posoniensi Judicio anno 1673 mota, et anno 1673 terminata*) és a jegyzőkönyv más, kéziratós kései másolati példányai nem tették volna lehetővé a per, a téma új alapokra helyeződő megközelítését, mindmáig hiányzó tudományos feldolgozását, amelyet az immár (bilingvis kiadásomban megjelent) eredeti példány a tudományos köztudat részeként lehetővé tesz.

A forrásszöveg által reprezentált valóság hű megragadása interdiszciplináris kutatási eredmények nyomán következhet csak be. A tudomány elveit helyesen alkalmazva magam sem vélhettem azt, hogy „egy eseménynek a másik révén történő gépies meghatározottsága” (Humboldt) magát a valóságot adja. A vizsgált szöveg kódolt formában tartalmazza azokat az eseményeket, amelyek közvetítésére szánták, értelmezésem során tehát a szövegalkotó által használt kódot vagy inkább e kódok készletét próbáltam megközelíteni választott nézőpontom, a filológiai vizsgálat keretében.

II.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZEREI, A FORRÁSOK FELTÁRÁSA, ILLETŐLEG FELHASZNÁLÁSA

A jegyzőkönyv bonyolult textusának megfelelően e jogi keretbe helyezett, műfajilag igen összetett szöveget legfontosabb jellemzői alapján és összefüggéseiben kíséreltem meg értelmezni.

A vizsgált, 74 kettős folio terjedelmű, újkori latin szöveg jelzete az Esztergomi Prímási Levéltárban: *Archivum Ecclesiasticum Vetus, Acta Religionaria, 1790/4*. Keletkezésének körülményeit a vasvári békét (1664) megelőző évek rendi elképzelései és a békében megoldatlanul hagyott kérdések legalább olyan mértékben meghatározták, mint az elsődlegesen a 17. század első negyedétől a rendek és az udvar összeütközésének középpontjában álló vallási kérdések.

A per 1674. március 5-én kezdődött és többszöri halasztással mintegy két hónapig tartott. A jegyzőkönyv *extractus*át április 30-án zárta le Szelepcsényi György esztergomi érsek aláírással és pecséttel. A jelentéshordozó a latin nyelv, s a szöveg pedig politikai praxisként, politikai beszédmódként is tanulmányozható *extractus*, peranyag kivonat. Fogalomhasználata, érvelési technikája egyoldalú, hiszen az érvelés a törvényességet az uralkodó nevében képviseli. A textus ennek megfelelően egy sor sztereotípiát sulykol, a bíróság által szentesített formában az ellenségkép nyer nyelvi kifejeződést s egyben igazolja az uralkodó törvényes eljárása jogosságát. Ugyan a döntési mechanizmus hatalmi ágai-bogai titkosak, de nyilvánvaló és általánosított vád a Habsburg-ellenesség.

A hatalom által gyanúsán szemlélt, vagy éppen leleplezett, vagy machinált, koholt információk egyaránt helyet kaphatnak benne.

A per dramaturgiai szabályai szerint a szembenálló két fél: egyrészt a király, akit ügyésze képvisel, másrészt a *fiscusszal* mint jogi személlyel s ekképpen a sokat emlegetett *status catholicusszal* is szembenálló, az ország némely vidékén támadt lázadásokban cinkostárs (*complices, companni, asseclae, coadjutores* stb.) újonnan perbehívott prédikátorok (*moderni in causam attracti, moderni rei conventi*). Valamennyi perbeli iratról másolatot, pontosabban kivonatot készítettek, azt beterjesztették, s az szolgált alapul a bíróság döntéséhez, az ítélet meghozatalához. A vádló-felperes feladata a perben a vádak igazolása volt. A felsorakoztatott vádak és az azokat igazolandó tanúvallomások állításait tételesen cáfolni nehéz, szinte lehetetlen volt; a „védelem” legföljebb a megtörtént események szándékait és mozgatóit helyezhette más megvilágításba.

A perszövegben a *publicae preces*, a *conventicula privata*, a *contiones* a perbe fogottak által gyakorolt, ún. „illegális közvélemény”. A prédikátorok (*praedicatores, ministri*) és hallgatóságuk (*auditores*) közti „titkos” nyilvánosságot jelenítik meg. Ide tartozik mindaz, amit a hatalom a lázadókkal, felkelőkkel (*rebelles*) való kapcsolatukként tilt. Törvényesítendő a büntetéseket, az ok-okozati viszonyokat a vasvári békét követő magyarországi ellenállás „bűneiből” eredeztetik. A per a gyakran ismételt cinkosok (*companni*) fogalom használatával időben és földrajzilag is bonyolult logikájú vádakkal terjeszkedik. S az „illegális diskurzus” bűnének (*delictum*) főbb bizonyítékait pedig a felperes magyarországi politikai kérdésekben szavukat hallató kortársaktól eredezteti (lásd a

koholt levelek íróját és címzettjeit vagy éppen az elkobzott diplomáciai iratok keletkezési helyét, szerzőit, címzettjeit).

A hatalmi propaganda érveléseiben az uralkodó elleni lázadást, a rebellió általi általános fenyegetettséget hangsúlyozva a felségárulási pereket egyébként már a megelőző évek során elfogadtatta az európai közvéleménnyel.

Az eljárás – ez a jegyzőkönyvből is kiderül – a korabeli joggyakorlás szokásrendjéhez igazodott. Az ilyen pereknek nem volt pontosan meghatározott, szigorú perrendje, a delegált bíróságok pedig sokszor még ettől a szokásrendtől is eltértek; vagyis az efféle bírósági eljárás, már csak az eljáró tribunal jellegéből adódóan is *processus extraordinarius* (rendkívüli törvényszék) volt. A jegyzőkönyvben a klasszikus perrendtartásnak megfelelően három fél szerepel: a felperest képviselő ügyész, a vádlottakat képviselő ügyvédek és maga a törvényszék, amely a szövegben következetesen többes szám első személyben szerepel.

Ha a prédikátorok nem jelentek meg, a bíró távol maradtanak (*absentes*) nyilvánította őket, ami egyet jelentett azzal, hogy lemondanak a védelemhez való jogukról. Másrészt ugyanakkor a távolmaradás – miként a jegyzőkönyvből kitűnik – azonnali elmarasztalást vont maga után. Ha tehát a vétkesek nem jelentek meg, engedetlenségben bizonyultak bűnösnek, ha viszont megjelentek, valamennyi vádpontban elítélhetőek voltak. A megjelenés elmulasztása „makacsság” miatti joghátrányt helyez kilátásba, vagyis mint cselekmény a vád tárgya lesz, és második és újabb levelesítés jogosultságát vetíti előre.

A prédikátorok elleni vád a következőkben foglalható össze: a beidézettek túllépték szolgálatuk megszabott kereteit, de mindenekelőtt istenkáromlás (*blasphemia*) büntetést követték el a katolikusok ellen és ezzel királyuk, a katolikus rend, a közcsendesség (*publica tranquillitas*), a szentek és legfőképpen Szűz Mária ellen vétettek. Ezen felül a prédikátorok lázadók is, akik híveiket (*auditores, populus, plebs, rudis plebicula*) úgyszintén lázadásra buzdították, amit a végvárakra is kiterjedő rebelliók bizonyítanak. Vád továbbá, hogy gyűléseket tartottak, felkelőkkel leveleztek és lázítottak; mindezek mögött pedig országvesztő „törökösségük” áll. Bűnük az is, hogy ellenszegültek a perbe hívó idézésnek, és az idézést kézbesítő hivatalnokokat török börtönbe vettették. Gúnyiratokat írtak és nyomtattak, hamisan tájékoztatták a külországi fejedelmeket, és az ország szentesített, 1659. évi 13. törvénycikke ellenében oltalmat kértek a töröktől. Mindezekről a kilátásba helyezett legszigorúbb büntetés sem tartotta vissza őket, vagyis szembefordultak az ország szentesített törvényeivel és szokásjogával.

A vádak általánosítóak, tehát személyi bizonyítottság nélkül valamennyi vádlottra érvényesek. Ezt az álláspontot a királyi ügyész a per folyamán következetesen képviseli és tanúvallomásokkal megerősítve többször is betérjeszti. Ugyanez vonatkozik a törvényszéktől kért büntetésre, tehát a száműzetést, a jogfosztást és a minden ingó és ingatlan javaktól való megfosztást általánosságban kéri valamennyiük ellen. A vád bizonyítékai sorába közügyekről szóló magánleveleket is beemelt. Az egyik Eperjesen íródott 1669. május 10-én, a másik 1669. december 30-án. Az 1669-re keltezett évszámok, a személyek (a levélíró Vitnyédi István és

a címzettek: Bethlen Miklós, illetve Keczer Ambrus), a tartalom, már erős politikai színezet adnak a vádlottak tevékenységének. Politikai célt szolgál a nyilvánosság kirekesztésével keletkezett, Apafi Mihály udvarából származó diplomáciai levelezés bizonyítékká minősítése is.

A feltárt és feltárandó, a felhasznált és felhasználandó források köre igen nagy és igen szerteágazó. Az értekezéshez anyaggyűjtést elsősorban a Magyar Országos Levéltárban (Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Kamara Archívuma, Pozsonyi és a Szepesi Kamarai Levéltárak, a Thököly- és a Rákóczi szabadságharcok levéltára anyaga, Családok személyes iratai, a Levelezések), továbbá ausztriai (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), szlovákiai (Slovensky Národný Archív) iratanyagoknak a MOL-ban, mikrofilmen kutatható fondjaiban folytattam, továbbá az Esztergomi Érseki Levéltár, illetve elsősorban is az Országos Széchényi Könyvtár, a Sárospataki Református Könyvtár Kézirattára, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának Kézirattára Debrecenben, s az egri Érseki Gyűjtemény bővítette kutatásom forrásbázisát.

Támaszkodhattam közelmúltban megjelentetett forráspublikációkra, közülük is kiemelném: *Siralmas jajt érdemlő játék. Magyar nyelvű tudósítás a Wesselényi mozgalomról* (Bajáki Rita, Bene Sándor, Hargittay Emil, 1997.); *Bethlen János Erdély története, 1629–1673.* (Jankovics József, P. Vásárhelyi Judit, 1993.); *Bethlen Miklós levelei, 1677–1698* (Jankovics József, Kulcsár Péter, 1987.). Megemlítenék továbbá egy (kiterjedt levéltári kutatásokon alapuló) meghatározó monográfiát (2004) a perek előzményeinek tanulmányozásához (H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon I-II.*).

III.

TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA ÉS MÁS TUDOMÁNYÁG ÚJ ISMERETEKSEL GYARAPÍTÁSA

A jegyzőkönyv mint „önálló textus”, s egyben mint történeti forrás, tükrözi a 17. századi Magyarország megosztottságának, az egyházak konfesszionális identitása merev határainak az egyház és az állam, a vallás és a társadalom újradefiniálásának kritikus szakaszából. Még tágabb kontextusban az abszolutista államberendezkedés kiépítésének folyamatából, amikor a vasvári békét követő országos elégedetlenség ellenhatásaként az uralkodó törvényes eljárásokban (*causae criminis laesae Maiestatis* – felségsértési perekben) számolt le ellenfeleivel. A kereszténység védelméről való kormányzati gondolkodás színlelése mögött pedig a bíróság nem a kereszténység, hanem felekezet védelmét erősíti, a katolikus felekezetét, s ezzel a merev szétválasztással teremt a protestánsellenesség számára törvényes ideológiát, egyszersmind politikai szférába emelve a felekezeti kérdéseket. Ezen bonyolult folyamat összetevőinek feltárása azonban a per jegyzőkönyvének interdiszciplináris vizsgálatától várható.

A hazai protestantizmus majd teljes működési területe bontakozik ki a per szövegében megnevezett nevek és helynevek alapján. Szinte bizonyosra vehető, hogy a textusból feltároló és gondosan számba vett ismeretek jó néhány meglepetéssel is szolgálhatnak a kérdés kutatói számára.

2002-es bilingvis szövegközlésem komplex képet igyekezett nyújtani a felségárulási perről. A szöveg elemezhetővé vált, fogalomhasználata

összehasonlító vizsgálatokat tett lehetővé. Bizonyította, hogy a jogi formák és szabványok mögött több mint egy évtized magyarországi/európai történései rejlenek. A történések szisztematikus feltérképezése ugyanakkor azért nehéz, mert a büntetési szándék eleve torzítja az eseményeket. A perben hangsúlyosabbá a büntethető tények válnak, a mögöttes szellemi mozgalmak, meghatározó egyéniségek, diplomáciai mozgások csak áttételesen vannak jelen – ha ugyan felfedezhetők.

A protestáns nemesség az 1660-as évek elején Zrínyi Miklós mozgalmában látta szövetségesét. A per idején már három éve elhunyt Vitnyédi István nevével operáló vád a jóval korábbi (francia, török, erdélyi) szövetségkeresésre (1665) utal. A Vág melléki és a dunántúli protestánsok sérelmeivel egyaránt érzékenyen foglalkozó Vitnyédi István így lesz főszereplője az Európa-szerte ismertté vált konstruált leveleknek. „A politikáról tisztán politikai terminusokban diskuráló nyilvános szféra” (Bene Sándor) esélyét az 1660-as 1670-es évek eseményei elsodorták. A politikai döntéshozókhöz a korszak „proto-értelmiségének” (Nagy Levente szóhasználatával) elképzelései nem jutottak el. A per annak is példázata, hogy „gyanúba keveredéshez” elégségesen rendelkezésre állt a vasvári békéig visszamenően az elképzelések „információ-összevisszasága.” Ez utóbbi adja a textus szövegének rejtett értelmét.

Milyen szerepet játszottak a korabeli hivatalok a perben? A bécsi központi hivatalok és a magyar királyi központi hivatalok szoros együttműködése nem fedezhető fel – a jegyzőkönyv alapján – közvetlenül a per előkészítésében és manipulálásában. További kutatások azonban ezt a kérdést tovább árnyalhatják.

A magyarországi nyilvánosság szerkezete minden bizonnyal jóval strukturáltabb volt, mint arra a per szövegéből következtetni lehet. A beszéd, az írás, a gondolatok kicserélése, a „kommunikációképes társadalom” (Bene Sándor) ekkorra hatalommal ellenséges tevékenység, a felekezetekre osztott társadalomban pedig az ellenségkép, mint toposz, érthetően a nem katolikusokban (*acatholici*) ölt testet.

A perszöveg kétségtelenül új megvilágításba helyez eddig nem pontosan ismert tényeket, a szövegtudományi vizsgálat pedig a perfolymatok mögött zajló differenciált jelenségekhez – az 1664 utáni főúri, nemesi szövetségkeresés, a Habsburg-ellenességben rejlő kezdeti egyházak-felettség, a nemzetközi erőviszonyok változásai, a kormányzati intézkedések miatt felerősödő protestáns ellenállás, a korabeli „európai konföderációs” gondolatok, a törökkel való külön-szövetség tervezetei, az Erdély példájában a követendő példát látó elméletek és befolyásuk – szolgáltatathat újabb vizsgálati szempontokat.

Mindezekre a kérdésekre választ a pert minden vonatkozásában feltáró és kritikusan elemző kutatómunka, a legkülönbözőbb műfajokban a kapcsolódó szövegek (nyomtatványok, röpiratok, vitairatok, emlékiratok, történetírók művei, diplomáciai iratok, levelezések, versek, perjegyzőkönyvek) szisztematikus (hazai és külhoni) feltérképezése és összegyűjtése adhat.

PUBLIKÁCIÓK JEGYZÉKE

Önálló kötet

VITETNEK ÍTÉLŐSZÉKRE... AZ 1674-ES GÁLYARABPER JEGYZŐKÖNYVE

Pozsony, Kalligram, 2002. 344 l.

A latin nyelvű forrás közzététele, a jegyzőkönyv magyarra fordítása, bevezető tanulmány, a kötet szerkesztése, jegyzetek, mutatók, térképek készítése

A kötet szaklektora Béli Gábor és Gecsényi Lajos. Nyelvi lektor Schmal Dániel

VERANCSICS FAUSTUS MACHINAE NOVAE ÉS MÁS MŰVEI

Bp., Magvető könyvkiadó, 1985. (Magyar Hírmondó sorozat) 395 l.

Válogatás, sajtó alá rendezés, a technikatörténeti, történeti, bölcséleti szövegek latinból magyarra fordítása, kísérő tanulmány, jegyzete

A latin fordítást szakmailag ellenőrizte Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes

Fordítás latin nyelvből

BAYER JÁNOS: A TERMÉSZET PITVARA AVAGY ELŐCSARNOKA

In *A táguló világ magyarországi hírmondói, XV–XVII. század* Összeállította, jegyzetekkel ellátta Waczulik Margit. Bp., Gondolat, 1984. (Nemzeti Könyvtár sorozat) 273–280. l.

BAYER JÁNOS: LABIRINTUSI FONÁL

In *A táguló világ magyarországi hírmondói*, i. m. 281–285. l.

**HUSZTI ISTVÁN: FIZIOLÓGIAI ÉRTEKEZÉS A LÉLEKNEK ÉS
FUNKCIÓINAK MIBENLÉTÉRŐL**

In *A táguló világ magyarországi hírmondói*, i. m. 463–479. l.

ZRÍNYI MIKLÓS ISMERETLEN LEVELEI 1664-BŐL

Közli: Németh S. Katalin. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982, 198–203. l.;
Megjelent még: *Zrínyi Miklós Válogatott levelei* (Régi magyar Könyvtár, Források
6.) Szerk.: Bene Sándor, Hausner Gábor. Bp., Balassi Kiadó, 1997. 145–146., 165–
167. l.; és *Zrínyi Miklós összes művei*. A szöveggondozás és a jegyzetek Kovács
Sándor Iván (Költői művek), Kulcsár Péter (Prózai művek), Hausner Gábor (Levelek,
iratok) munkája. Szerkesztette és az utószót írta Kovács Sándor Iván. Bp., Kortárs
Könyvkiadó, 2003. (Magyar remekírók. Új folyam. Sorozatszerkesztők Mátis Lívია,
Szalai Anna) 766–767., 792–794. l.

ipso in maximo secreto. Vigentesimus tertius Testis Gregorius Varga
fateretur per omnia uti immediate precedens. Vigentesimus quartus
Testis Gregorius Banoelky, scilicet Stephanum Vinyedum quibus ma-
gnam Patronum Praedicantium. Vigentesimus septimus Testis Grego-
rius Fodor Lapontis fateretur, scilicet Praedicantibus Secretam corres-
pondentiam habuisse cum Stephano Vinyedio; Item Conventicula
legitime tractasse, Plebem aduentu Rebellicum animasse. It omni
ex ore Praedicantium audiuisse, si negotium non fuerit ad votum
iporum, ex tunc illos ad Turcas migraturos. Trigentesimus
Luitus Testis Gregorius Andreas Simonofsky, Vayvoda Lapontis,
quoad Conventicula, et Conspirationem Plebis fateretur direfere
ut alij precedentes Testes. Item Rebellicis legibus applausisse,
cum manifesta comminatione contra Catholicos facta. Item huius-
dem Uxor huius fateretur esse Calumniosa, intellexisse ab eadem
Uxore sua, quod Praedicantes publice suorum admonuerunt,
si fuerit Inquisitio contra ipsos peracta, ne quicquam faterentur Prae-
dicantes, nec timeant se per hoc incurrere Perjurium, quin pro-
tius pro tanto Zelo benedictionem Divinam impetentur; scilicet pro-
terea Tumultum Lapontis, sacerdotum dum Missam celebrasset,
jamque circa Consecrationem hostia esset, violenta e Templo ejectionem.

Trigentesimus septimus